

ई-प्रशासन

सौ. छाया भारत सकटे सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव.

प्रस्तावना :

ई-गव्हर्नन्स ही माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (आयसीटी) वापर करून नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारी संस्थांना सरकारी सेवा, माहिती आणि प्रक्रिया डिजिटल पद्धतीने पोहोचवण्याची प्रक्रिया आहे. प्रशासन पारदर्शक, कार्यक्षम, जबाबदार आणि नागरिक-केंद्रित करणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. हे केवळ सरकारी कामे सुलभ आणि गतिमान करत नाही तर भ्रष्टाचार कमी करण्यात, खर्च वाचवण्यात आणि नागरिकांना सक्षम करण्यात देखील महत्त्वाची भूमिका बजावते. भारतात, डिजिटल इंडिया आणि नॅशनल ई-गव्हर्नन्स प्लॅन (एनईजीपी) सारख्या उपक्रमांमुळे ई-गव्हर्नन्सला गती मिळाली आहे, ज्यामुळे पासपोर्ट अर्ज, कर भरणे आणि डिजिटल यासारख्या ऑनलाइन सेवा जनतेसाठी उपलब्ध झाल्या आहेत. हे सुशासनाचे एक आधुनिक रूप आहे, जे तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सरकार आणि जनतेमधील अंतर कमी करते.

उद्दिष्ट : १. ई-गव्हर्नन्स संकल्पनेचा अभ्यास करणे

२. ई-गव्हर्नन्स स्वरूप याचा अभ्यास करणे

३. ई-गव्हर्नन्स आव्हाने याचा अभ्यास करणे

ई-गव्हर्नन्स :

ई-गव्हर्नन्स म्हणजे माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर करून सरकारी सेवा, माहिती आणि प्रक्रिया डिजिटल माध्यमातून नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारी संस्थांपर्यंत पोहोचवण्याची संकल्पना. याचा उद्देश सरकारी प्रशासनाला पारदर्शी, कार्यक्षम, जबाबदार आणि नागरिककेंद्रित बनवणे आहे. ही संकल्पना प्रशासकीय प्रक्रियांना सुलभ, जलद आणि किफायतशीर बनवते, तसेच भ्रष्टाचार कमी करून नागरिकांचे सशक्तीकरण करते. ई-गव्हर्नन्स म्हणजे नागरिकांना, व्यवसायांना आणि इतर सरकारी संस्थांना सरकारी सेवा आणि माहिती पोहोचवण्यासाठी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर. प्रशासन पारदर्शक, कार्यक्षम, जबाबदार आणि नागरिक-केंद्रित बनवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

ई-गव्हर्नन्सची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **पारदर्शकता:** ई-गव्हर्नन्समुळे सरकारी प्रक्रिया खुल्या आणि पारदर्शक होतात, ज्यामुळे भ्रष्टाचार कमी होतो. उदाहरण: ऑनलाइन तिकीट बुकिंग किंवा प्रवेश प्रक्रियेत मध्यस्थांची भूमिका काढून टाकली जाते.
- **कार्यक्षमता:** प्रक्रिया संगणकीकृत असल्याने कामे कमी वेळेत पूर्ण होतात. नागरिकांना घरबसल्या सेवा मिळू शकतात, जसे की उत्पन्न-जात प्रमाणपत्र बनवणे.
- **खर्चात कपात:** कागदपत्रे आणि प्रवास खर्च कमी होतात, ज्यामुळे सरकार आणि नागरिक दोघांचेही पैसे वाचतात.
- **नागरिक सक्षमीकरण:** धोरणांचे ऑनलाइन प्रकटीकरण, तक्रार निवारण आणि ई-जनमत यासारखे उपाय नागरिकांना सरकारशी जोडतात.

ई-गव्हर्नन्सचे प्रकार

ई-गव्हर्नन्स (ई-प्रशासन) माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करून सरकारी सेवा आणि प्रक्रिया विविध घटकांपर्यंत पोहोचवते. याचे खालीलप्रमाणे चार प्रमुख प्रकार आहेत:

१.G2C (Government to Citizen)

हा प्रकार सरकार आणि नागरिक यांच्यातील संवादावर केंद्रित आहे. यात नागरिकांना ऑनलाइन सेवा आणि माहिती प्रदान केली जाते. उदाहरणे: आधार कार्ड नोंदणी, पासपोर्ट अर्ज, ऑनलाइन कर भरणे, डिजिटल, उमंग ॲप, निवडणूक मतदार यादी नोंदणी. उद्देश: नागरिकांना जलद, सुलभ आणि पारदर्शी सेवा देणे.

२.G2B (Government to Business)

हा प्रकार सरकार आणि व्यावसायिक संस्था यांच्यातील संवादासाठी आहे. यात व्यवसायांना सरकारी सेवा आणि नियामक प्रक्रिया डिजिटल पद्धतीने उपलब्ध करून दिल्या जातात. उदाहरणे: जीएसटी पोर्टलद्वारे कर भरणे, व्यवसाय परवाने मिळवणे, ऑनलाइन निविदा प्रक्रिया. उद्देश: व्यावसायिक प्रक्रिया सुलभ करणे आणि उद्योगांना प्रोत्साहन देणे.

३.G2G (Government to Government)

यात सरकारी विभाग आणि संस्था यांच्यातील माहिती आदान-प्रदान आणि समन्वय यांचा समावेश होतो. यामुळे प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढते. उदाहरणे: राष्ट्रीय माहिती केंद्र (NIC) द्वारे डेटा शेअरिंग, एका विभागातून दुसऱ्या विभागात डिजिटल फाइल हस्तांतरण. उद्देश: सरकारी विभागांमधील सहकार्य आणि माहिती प्रवाह सुधारणे.

४.G2E (Government to Employee) हा प्रकार सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी डिजिटल सेवा आणि साधने उपलब्ध करतो, ज्यामुळे त्यांचे प्रशासकीय आणि वैयक्तिक कार्य सुलभ होते. उदाहरणे: ऑनलाइन वेतन प्रणाली, कर्मचारी प्रशिक्षण पोर्टल, पेन्शन व्यवस्थापन, डिजिटल उपस्थिती प्रणाली. उद्देश: कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता आणि सेवा गुणवत्ता वाढवणे.

हे चार प्रकार एकत्रितपणे ई-गव्हर्नन्सला सर्वसमावेशक बनवतात, ज्यामुळे सरकार, नागरिक, व्यवसाय आणि कर्मचारी यांच्यातील संवाद डिजिटल माध्यमातून अधिक प्रभावी आणि पारदर्शी होतो. भारतात डिजिटल इंडिया आणि NeGP सारख्या योजनांनी या प्रकारांना प्रत्यक्षात आणण्यास मदत केली आहे.

भारतातील ई-गव्हर्नन्स

भारतात ई-गव्हर्नन्स (ई-प्रशासन) ही माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) माध्यमातून सरकारी सेवा आणि प्रक्रिया नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारी संस्थांपर्यंत पोहोचवण्याची एक महत्वाची प्रणाली बनली आहे. भारताने ई-गव्हर्नन्सला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक पावले उचलली असून, यामुळे प्रशासन अधिक पारदर्शी, कार्यक्षम आणि नागरिककेंद्रित झाले आहे.

भारतातील ई-गव्हर्नन्सची सुरुवात आणि विकास:

१.प्रारंभिक: १९७० मध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स विभागाची स्थापना आणि १९७७ मध्ये नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटर (NIC) ची स्थापना ही भारतातील ई-गव्हर्नन्सची सुरुवात मानली जाते. १९८० आणि १९९० च्या दशकात संगणकीकरण आणि डेटा डिजिटायझेशनवर भर देण्यात आला.

२.राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना (NeGP): २००६ मध्ये सुरू झालेल्या NeGP योजनेचा उद्देश सर्व सरकारी सेवा डिजिटल पद्धतीने उपलब्ध करणे हा होता. यात कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स (CSCs), स्टेट वाइड एरिया नेटवर्क (SWAN) आणि स्टेट डेटा सेंटर्स (SDCs) यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास झाला.

३.डिजिटल इंडिया (२०१५): डिजिटल इंडिया उपक्रमाने ई-गव्हर्नन्सला नवीन उंचीवर नेले. यात तीन मुख्य उद्दिष्टे होती, डिजिटल पायाभूत सुविधांचा विकास, मागणीनुसार सरकारी सेवा, नागरिकांचे डिजिटल सशक्तीकरण यामुळे इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, डिजिटल साक्षरता आणि ऑनलाइन सेवांना चालना मिळाली.

भारतातील प्रमुख ई-गव्हर्नन्स उपक्रम:

G2C (Government to Citizen):

- उमंग ॲप: एकाच व्यासपीठावर १२००+ सरकारी सेवा, जसे की आधार, पॅन कार्ड, आणि बिल भरणे.
- डिजिलॉकर: कागदपत्रांचे डिजिटल स्टोरेज, जसे की ड्रायव्हिंग लायसन्स, मार्कशीट.
- ऑनलाइन पासपोर्ट सेवा: पासपोर्ट अर्ज आणि अपॉइंटमेंट प्रक्रिया सुलभ.
- मायगव्ह (MyGov): नागरिक आणि सरकार यांच्यातील संवादासाठी व्यासपीठ.

G2B (Government to Business):

- जीएसटी पोर्टल: व्यवसायांसाठी कर भरणे आणि रिटर्न दाखल करणे.
- जेम (GeM): सरकारी खरेदीसाठी ऑनलाइन मार्केटप्लेस.
- ई-बिझ: व्यवसाय परवाने आणि परमिटसाठी एकल खिडकी प्रणाली.

G2G (Government to Government):

- ई-ऑफिस: कागदविरहित प्रशासकीय प्रक्रियेसाठी डिजिटल फाइल व्यवस्थापन.
- नॅशनल नॉलेज नेटवर्क (NKN): सरकारी संस्थांमधील डेटा शेअरिंगसाठी हाय-स्पीड नेटवर्क.

G2E (Government to Employee):

- स्पर्श (SPARSH): पेन्शन प्रणालीसाठी डिजिटल व्यासपीठ.
- भामाशाह योजना (राजस्थान): कर्मचारी आणि नागरिकांसाठी डिजिटल लाभ हस्तांतरण.

फायदा:

- भ्रष्टाचार कमी झाला आणि सरकारवरील विश्वास वाढला.
- कार्यक्षमता आणि सेवा गुणवत्ता सुधारणे.
- नागरिकांना कुठूनही, कधीही सेवा मिळवण्याची सोय.

आव्हाने:

- डेटा एकीकरण आणि सॉफ्टवेअर अपग्रेड आवश्यक आहेत.
- डिजिटल साक्षरता आणि इंटरनेट प्रवेशाचा अभाव.
- जुन्या प्रणालींपासून नवीन तंत्रज्ञानाकडे बदलण्यासाठी कर्मचाऱ्यांचा प्रतिकार.

उदाहरण:

- ऑनलाइन पासपोर्ट सेवा, जीएसटी पोर्टल, डिजिलॉकर आणि उमंग ॲप.
- शिक्षणात: एनसीईआरटी ऑनलाइन पुस्तके.
- भारतात ई-गव्हर्नन्स हे सुशासनाचे समानार्थी शब्द बनत चालले आहे, जे नागरिकांना सक्षम बनवते आणि सरकारला अधिक जबाबदार बनवते.

निष्कर्ष :

ई-गव्हर्नन्स ही माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) माध्यमातून सरकारी सेवा आणि प्रक्रिया नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारी संस्थांपर्यंत पोहोचवणारी एक क्रांतिकारी संकल्पना आहे. भारतात डिजिटल इंडिया, राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना (NeGP) आणि उमंग, डिजिलॉकर, जीएसटी पोर्टल यांसारख्या उपक्रमांनी ई-गव्हर्नन्सला गती दिली आहे. यामुळे प्रशासन पारदर्शी, कार्यक्षम आणि नागरिककेंद्रित बनले आहे. ई-गव्हर्नन्सने भ्रष्टाचार कमी केला, सेवा वितरण सुलभ केले आणि नागरिकांचे सशक्तीकरण केले. तथापि, डिजिटल साक्षरता, इंटरनेट उपलब्धता आणि सायबर सुरक्षेसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. भविष्यात AI, ब्लॉकचेन आणि 5G यांसारख्या तंत्रज्ञानाच्या एकत्रीकरणाने ही प्रणाली आणखी मजबूत होईल. भारतातील ई-गव्हर्नन्सने प्रशासनाला अधिक लोकाभिमुख आणि कार्यक्षम बनवले आहे. डिजिटल इंडिया आणि NeGP यांसारख्या योजनांनी नागरिकांना सशक्त केले असून, भविष्यात तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ही प्रणाली आणखी मजबूत होईल. भारत हा ई-गव्हर्नन्सच्या क्षेत्रात जागतिक स्तरावर आघाडीवर आहे आणि सुशासनाच्या दिशेने सातत्याने प्रगती करत आहे.

संदर्भसूची :

१. सिंग, एम. पी. (2018). ई-गव्हर्नन्स इन इंडिया: कॉन्सेप्ट्स, इन्स्टिट्यूशन्स अँड प्रॅक्टिसेस. नवी दिल्ली: APH पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन.
२. शर्मा, एस. के. (2020). "E-Governance in India: Opportunities and Challenges". International Journal of Public Administration in the Digital Age, खंड 7, क्रमांक 3.
३. जोशी, ए. (2019). "Digital India and E-Governance: A Step Towards Transparent Governance". Journal of Governance and Public Policy, खंड 9, क्रमांक 2.
४. इंडिया.गव्ह.इन (<https://www.india.gov.in/>)
५. मिनिस्ट्री ऑफ इलेक्ट्रॉनिक्स अँड इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी (MeitY) (<https://www.meity.gov.in/>)